

**8D02303 - «Филология» БББ бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған Несіпбай Айнұр Шыңғысханқызының
«Қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктері»
тақырыбындағы диссертациясына**

АНДАТПА

Қазіргі таңда тілімізде бір бөлшегі кірме сөз екінші бөлшегі төлтілдік элементтен тұратын жаңа атаулар мен терминдер саны күрт көбейді. Мұндай түзілімдер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамаларда, жалпы тілдік қатынаста жиі пайдаланылатын болды. Тіл білімінде будан (гибрид) сөздер деп аталатын мұндай түзілімдер тіл-тілдің бәрінде дерлік кездеседі.

Тілдің түрлі деңгейлерінде шет тілдік бірліктердің енуі туралы тіл білімінде бұрыннан айтылып жүргенімен, кейінгі жылдары бұл құбылыстың қазақ тілінде қарқынды дамуы байқалады. Себебі, ғылым мен техниканың, саясат пен экономиканың дамуы тілге де әсер етпей қоймайтыны белгілі. Бұл өзгерістер алдымен, тілдің лексикалық жүйесінде орын алады. Ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуы және қоғамдағы саяси экономикалық, мәдени өзгерістер, интеграциялық үдерістер шеттілдік кірме сөздер санының қауырт өсуі мен жаңа атаулардың көбеюіне әкелді. Олардың қатарының көбейе түсуі тіліміздің сөздік қорын, терминологиялық қорды байытатыны сөзсіз.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық табиғатын кешенді зерттеу арқылы олардың морфологиялық құрылымын, будан терминжасам тәсілдерін, сөзжасамдық модельдерін, функционалдық ерекшеліктерін, ұлттық терминологиялық қордан алатын орны мен қазақ ғылым тілін дамытуға әсерін айқындау.

Осы мақсатқа байланысты төмендегі міндеттер белгіленді:

- лингвистикадағы будан құбылысын зерттеудің теориялық негіздерін айқындау;
- будан терминдер жасалуының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларын саралап көрсету;
- будан терминдердің құрамындағы компоненттердің шығу негізіне қарай түрлерін анықтау, лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру;
- терминжасамдағы будан түзілімдерді компоненттік құрылымына, жасалу тәсілдеріне байланысты жіктеп, будан терминдердің сөзжасамдық моделдерін құру;
- будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі қолданысын зерделеп, функционалдық қызметін айқындау;
- медиакеңістіктегі будан терминдік түзілімдердің ақпараттық-коммуникативтік қызметін дәлелдеу;
- қазақ тіліндегі будан түзілімдердің қазақ тілінің терминжүйесіндегі алатын орнын айқындау.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін, түрлерін анықтауда жалпы ғылыми зерттеу әдістері ретінде жинақтау, тұжырымдау, қорыту және жіктеу, интерпретация, сөздік дефиниция әдісі; будан түзілімдердің құрылымдық және сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтауда сөзді морфемдік ұйымдастыру деңгейінде құрылымдық-семантикалық талдау, лингвистикалық модельдеу әдістері; будан терминдердің құрылымдық элементтерін және олардың қалыптасу заңдылықтарын анықтауда семантикалық талдау; ғылыми мәтінде, ауызекі сөйлеу тілінде қолданысын анықтау мақсатында салыстырмалы лингвистикалық талдау әдістері, сауалнама әдісі, статистикалық зерттеу әдістері; будан терминдердің электронды ресурстардағы және медиакөністіктегі қолданыс ерекшеліктерін айқындауда контент-талдау әдісі пайдаланылды.

Негізгі ережелері (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар), зерттеудің негізгі нәтижелерінің сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде төмендегідей тұжырымдарға қол жеткізілді:

1. Будан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер.

2. Будан терминдер құрамындағы компоненттерінің шығу негізіне қарай ағылшын - қазақ сөздерінен жасалған; грек, латын негізді сөздер - қазақ сөздері; француз, неміс сөздері - қазақ сөздерінен; орыс - қазақ сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктелді. Будан терминдердің басым бөлігі -грек, латын негізді будан терминдер. Будан терминдер компоненттік құрылымына байланысты бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті будан терминдер деп жіктелді.

3. Будан терминжасамда синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдер қолданылады. Қазақ тіліндегі будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деген түрлерге жіктелді. Будан терминдердің басым бөлігі дериват, композит будан терминдер. Статистикалық зерттеу нәтижесі будан терминдердің басқа түрлеріне қарағанда аббревиат терминдердің үлес салмағы аз екендігін көрсетті.

4. Қазақ тілінде будан терминдердің «кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ»; «Префикс + түбір/ негіз»; «кірме түбір/негіз +төлтілдік түбір/негіз, «кірме қысқарған сөз + төлтілдік түбір негіз» сөзжасамдық моделдері кездеседі.

5. Будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі функционалдық сипатын зерттеуде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау функциясы, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функциялары анықталды.

6. Медиакөністіктегі будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді және күрделі ұғымдарды немесе процестерді

қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұдан терминдер мағыналары арқылы берілетін ақпараттар көп жағдайда ғылыми дәлдігімен, толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді.

7. Қазақ тіліндегі бұдан терминдердің қолданылуында төлтілдік баламалары бола тұра шеттілдік субстраттарды орынсыз қолдану; бұдан терминдердің тым шұбалаңқы болып келуі; терминге қойылатын талаптардың бұзылуы; тілдік нормалардың сақталмауы, бірізділіктің болмауы сияқты бірқатар олқылықтар ұшырасады. Бұдан терминдер қолданысындағы аталған кемшіліктерді жою тіл тазалығының сақталуына, ұлттық ғылым тілінің дамуына ықпал етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияда алғаш рет қазіргі қазақ тілінің терминологиялық жүйесіндегі бұдан терминдердің тілдік сипаты мен функционалдық ерекшеліктеріне кешенді лингвистикалық зерттеу жасалды:

Тіл біліміндегі бұдан құбылысын зерттеудің теориялық негіздері айқындалып, қазақ тіліндегі бұдан терминдер типологиясы, компоненттік құрылымы, лексика-семантикалық ерекшеліктері айқындалды.

Бұдан терминжасамның синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдері анықталып, деривациялық модельдері құрылды; бұдан терминжасаушы өнімді және өнімсіз жұрнақтар анықталды; аналитикалық тәсіл арқылы бұдан терминжасауға қатысатын терминбөлшектер сараланды.

Ғылыми мәтіндердегі бұдан терминдердің функционалдық ерекшеліктері дәйектелді.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы бұдан терминдердің ақпараттық – коммуникативтік қызметі талданды; бұдан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар сараланып, тіл тазалығына әсері, қазақ тілінің терминжүйесіндегі орны мен ұлттық терминқорды жаңа үлгідегі терминдермен байытуға қосатын үлесі айқындалды.

Зерттеу жұмысының ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Диссертациялық жұмыс лингвистика ғылымының даму бағыттарына сәйкес келеді және зерттеу аясында алынған нәтижелер қазақ тіл білімінің терминтану жүйесіндегі өзекті мәселелерді қарастыруда негіз бола алады.

Докторанттың әрбір жарияланымды дайындауға қосқан үлесі. Зерттеудің барлық кезеңдерінде, библиографиялық материал жинау, оларды іріктеу, тілдік материалдарды терминология тұрғысынан талдаудан, зерттеу тақырыбының нәтижелері бойынша жарияланымдар дайындаудан көрінеді. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері диссертация тақырыбына толық сәйкес келетін баспа жұмыстарында жарияланды: Scopus және Web of Science мәліметтер базасында 1 мақала, шетелдік ғылыми журналда 1 мақала, ҚР ЖБҒМ-нің Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 5 мақала, халықаралық ғылыми конференцияларында 3 мақала жарияланды, сонымен қатар Г.Т.Әбікеновамен авторлық бірлестікте бұдан терминдер сөздігі атты көмекші оқу құралы баспадан шықты.